
Kikker is Kikker

reflecties bij een prentenboek

Michiel de Ronde

Referentiegegevens:

Ronde, M.A. de (2017). Kikker is Kikker, reflecties bij een prenten boek. In: F. Meijers & K. Mittendorff (red.), *Zelfreflectie in het hoger onderwijs*. p. 145-165. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

---

*Geleidelijk kwam ik via de brug
Van het leven, over het leven
Bij mijn oorsprong terug
En werd ik die ik was gebleven.*

Martinus Nijhoff

Het is meer dan tien jaar geleden dat ik mij voor het eerst de methodische vrijheid permitteerde om in een loopbaanbegeleidingstraject het prentenboekverhaal van *Kikker is Kikker* voor te lezen voor een cliënt van mij. Het betrof een jongeman die enerzijds onrealistische eisen aan zichzelf stelde en anderzijds zich voortdurend vergeleek met anderen die het beter getroffen hadden en in staat waren een gelukkiger leven te leiden. Mijn vrijmoedige (maar toen ook nog wel beschroomde) interventie schiep, achteraf gezien, een bepalend moment in het traject, een ankerpunt waar mijn cliënt in latere gesprekken steeds naar teruggreep.

Na deze ervaring heb ik het platenverhaal vaker gebruikt, in individuele coaching, maar daarnaast vooral ook in trainingen voor professionals in de begeleidingskunde en loopbaan-coaching rond de thema's identiteitsvorming, integratie en zelfacceptatie, als een narratieve interventie die de reflectie op het 'zelfverhaal' beoogt te bevorderen (Vgl. Huijgevoort en Koren,

2015). Het voorlezen van een verhaal is een gebeurtenis die aandacht vraagt, zowel van de lezer als van de luisteraars. Ik kies daarvoor dan ook een geschikt ogenblik dat als een overgangs-moment kan dienen in de bijeenkomst c.q. in het traject. Het verhaal lees ik voor, zittend in een kring of tegenover de cliënt. Ik heb het boek op mijn schoot met de prenten naar de persoon of de groep gekeerd. Altijd is het geconcentreerd stil op zo'n moment, en veel deelnemers laten achteraf, soms zelfs jaren later, merken dat het indruk heeft gemaakt. Reflectie vindt zijn aangrijpingspunt in betekenisvolle ervaringen (Meijers & Mittendorff, 2017). Het voorlezen van het verhaal van Kikker blijkt telkens weer een betekenisvolle ervaring te creëren die aanleiding is tot zelfreflectie en verdiept zelfinzicht.

Deze bevestiging vanuit de praktijk hebben mij niet alleen gestimuleerd om mijn werken met *Kikker is Kikker* te continueren, ze prikkelden, samen met andere ervaringen rond ludische en narratieve interventies, ook mijn theoretische belangstelling naar de werkzaamheid van speelse werkvormen in begeleidingssituaties. Rond dat onderwerp verrichtte ik daarom een promotie-onderzoek (De Ronde, 2015). Inmiddels is het tijd om de inzichten, opgedaan in deze onderzoeks-praktijk, terug te buigen naar en productief te maken voor mijn werken met dit veelzeggende prentenboek.

Vraagstelling

De vragen die ik in dit artikel wil beantwoorden zijn tweërlei en liggen in elkaars verlengde. Ten eerste ga ik in op de inhoud van het verhaal en beantwoord ik de vraag wat we van *Kikker* kunnen leren over reflectie en identiteitsvorming en de relatie tussen beide. Dat doe ik door een duiding, een psychologische interpretatie, te geven van de ontwikkeling van het zelf-verstaan van Kikker, in het licht van de literatuur over identiteit en reflectie. Het kijk- en voorleesboek van Max Veldhuis kan heel wel begrepen worden als een toegankelijke illustratie bij de meer abstracte theorievorming over deze begrippen.

De tweede vraag die ik zal beantwoorden betreft de kwestie wat we methodisch gezien eigenlijk doen als we dit (of een dergelijk) boek inzetten in begeleidings- en opleidingstrajecten? Kan ik met terugwerkende kracht mijn vakmatige vrijmoedigheid van destijds alsnog onder-bouwen in het licht van de bevindingen vanuit mijn promotiestudie? Voor de bespreking van deze tweede vraag gebruik ik als illustratiemateriaal een recente voorleeservaring in een groep stu-denten van de master begeleidingskunde.

***Kikker is Kikker*, een kleine exegese**

Het voorleesverhaal eindigt zoals het begint. Kikker staat aan de waterkant en voert een dialoog met zichzelf:

“Ik bof toch maar,” zei Kikker, terwijl hij naar zijn spiegelbeeld in het water keek. “Ik ben mooi en ik kan zwemmen en springen als de beste! En ik ben helemaal groen en dat is toevallig ook mijn lievelingskleur. Er is niets mooiers dan een kikker te zijn.”

Deze reflectie, daar bij het spiegelende wateroppervlak, lijkt op het eerste gehoor te getuigen van een stevig gefundeerde identiteit, hecht gegrond in een basis van zelfwaardering. In tweede

instantie blijkt dit zelfgevoel toch minder soliede te zijn dan aanvankelijk gedacht. Eend komt langs en met zijn fijn-afgestemde gehoor voor verwaandheid vraagt hij: “En ik dan, ben ik soms niet mooi, helemaal wit?” Kikker ontkent met een toon van neerbuigendheid: “helemaal niet, niet eens een streepje groen erin!” Dat laat Eend niet op zich zitten: hij zal Kikker een lesje leren: “Maar ik kan vliegen en jij niet.” Als Eend een sierlijke demonstratievlucht geeft, moet Kikker, tot tevredenheid van Eend, in haar wel zijn meerdere erkennen. Echter, die deemoed duurt niet lang, want wat Eend kan, dat moet Kikker ook kunnen... Dus gaat hij aan de slag met laken en touw, net zolang tot hij zich een paar vleugels heeft aangemeten.

Figuur 1: Het boek Kikker is Kikker van Max Veldhuis

Kikker wil de prestatie van Eend evenaren. Het project mislukt echter jammerlijk. Kikkers nieuwe vleugels scheuren reeds bij zijn eerste vlucht en hij stort met luid lawaai in de rivier. “Kikkers kunnen niet vliegen,” geeft Rat, die alles gezien heeft, hem te verstaan, “dat weet je toch wel!”

Na deze faalervaring gaat Kikker terneergeslagen bij zijn vrienden langs. Ze blijken allen zeer bekwaam te zijn: Varkentje bijvoorbeeld, helemaal roze, toevallig zijn lievelingskleur, haalt net een taart uit de oven. Als Kikker echter een taart probeert te bakken, brandt hij aan. Haas, met de wijsheid van een volle boekenkast, leent hem een boek, maar als Kikker het wil lezen, blijkt het vol te staan met onbegrijpelijke tekentjes. Hij begrijpt er niets van en beseft dat hij nooit zal leren lezen. Dan knapt er iets bij Kikker.

“Verdrietig bracht hij het boek terug. ‘En?’ vroeg Haas. ‘Hoe vond je het?’ Treurig schudde Kikker zijn kop. ‘Haas, ik kan niet lezen. En ik kan geen taart bakken en ik kan ook niet vliegen en niet timmeren. Jullie zijn veel knapper dan ik. Ik kan niks. Ik ben alleen maar een doodgewone groene kikker,’ snikte hij.

‘Maar Kikker,’ zei Haas, ‘ik kan ook niet vliegen en niet timmeren en ik kan ook geen taarten bakken en ik kan niet zwemmen en springen zoals jij... omdat ik een haas ben. En jij bent een kikker en we houden allemaal veel van je.’

Diep in gedachten liep Kikker naar de waterkant en keek in het water. Dat ben ik, dacht hij. Een groene kikker met een gestreepte zwembroek. Ineens voelde hij zich heel gelukkig en blij. Haas heeft gelijk, dacht hij. Ik bof dat ik een kikker ben! Ik wil nooit iets anders zijn! En van plezier maakte hij een enorme sprong, zoals alleen een kikker dat kan. Het was net of hij vloog.”

Figuur 2: Prent uit het boek Kikker is Kikker van Max Veldhuis

Identiteitsontwikkeling

De eerste episode van het verhaal is vrijwel gelijk aan de laatste. Kikker, aan de waterkant, kijkend naar zijn spiegelbeeld zegt tegen zichzelf: “Er is niets mooier dan Kikker te zijn!” Toch is er tussen de prent op bladzijde 1 en de plaat op bladzijde 25 veel gebeurd; Kikker zelf is veranderd. Wat is de aard van die verandering en wat is de kern van dat proces? Het antwoord op deze vraag is even eenvoudig als complex, even herkenbaar als ondoorgrondelijk. Hij is gewor-den wie hij was: een verandering die we identiteitsontwikkeling noemen.

Over de vraag wat we moeten verstaan onder identiteit zijn tienduizenden publicaties verschenen (Zie Leary en Tangney, 2012). James (1890) staat voor wat betreft de psychologische literatuur aan de bron van deze stroom met zijn onderscheid tussen het materiële, het sociale en het spirituele zelf. Kikker is groen, heeft een zwembroek aan en leeft aan de waterkant. Allemaal aspecten van het materiële zelf. Hij heeft vrienden die meedoen in zijn (zelf-)verhaal die hem kennen en tot wie hij zich verhoudt: het sociale zelf. Deze aspecten komen samen in de zelfbeleving van Kikker, de wijze waarop hij zichzelf waardeert, in termen van James het spirituele zelf. Erikson (1963, 1968) bouwt voort op het werk van James (en met name ook dat van Freud). Hij accentueert de dynamiek in de psychosociale ontwikkeling van de identiteits-vorming door de nadruk te leggen op het overwinnen van crises daarbinnen. Identiteits-ontwikkeling vindt plaats door het vinden van een weg in het bio-psychosociale krachtenveld en de spanningen tussen behoeften, eisen en (on)mogelijkheden daarbinnen. Het verhaal van Kikker zoals we dat hierna verder interpreteren, kan opgevat worden als een illustratie van deze door crisis verworven verdieping in de identiteit.

Vanuit de neurowetenschappen heeft Damasio (2010) er de nadruk op gelegd dat de zelfbeleving zijn basis heeft in de (in het lichaam verankerde) emoties en de sensomotorische representaties daarvan in het neuronale systeem. Het zelfbewustzijn is altijd evaluatief van aard en de (al dan niet positieve) waardering die met dat bewustzijn gepaard gaat, vindt neurologisch gezien zijn fundament in onze emotieprocessen. Dat lichamelijke, emotionale en zelfbeleving bij Kikker nauw verbonden zijn blijkt niet alleen uit zijn zelfbewondering aan de waterkant, maar

eveneens uit zijn kortstondige gevleugelde vlucht met zijn dramatische afloop en zijn sprong van plezier aan het einde van het verhaal. De kwestie van zelfbeleving en identiteit heeft alles te maken met de vraag hoe je - populair gezegd - in je vel zit (zie ook Silvia en Eddinton, 2012).

De narratieve benadering laat zien dat deze zelfbeleving, ook in zijn lichamelijk verankerde vorm, altijd opgenomen is in een zelf-verhaal, waarbinnen ze samenhang en betekenis krijgt (Vassilieva, 2016), waarbij Hermans betoogt dat dit verhaal een dialogisch karakter heeft. De betekenisvolle uitwisseling met anderen leidt tot een betekenisvolle en betekenis gevende dialoog met zichzelf tussen meerdere ik-posities (Hermans & Hermans-Konopka, 2010). Het is juist deze navoelbare heen en weer beweging tussen externe dialogen en interne dialogen die het verhaal van Kikker tot zo'n interessant boek maken rond reflectie en identiteitsontwikkeling.

Exclusieve identiteit

In termen van Marcia (1966), een psycholoog die voortborduurt op de concepten van Erikson, kunnen we bij Kikker wellicht spreken van een identiteit die gekenmerkt wordt door 'foreclosure'. Dat wil zeggen een identiteitsbesef dat op het eerste gezicht stabiel oogt, maar desondanks wankel en onzeker is, omdat de ontwikkeling ervan als het ware te vroeg is afgesloten en (nog) niet getoetst is aan de ervaring van het verkennen van alternatieven (vgl. Baumeister, 1999).

De tevredenheid en het zelfgevoel van Kikker bij de aanvang van het verhaal blijken bij nader inzien niet bestand te zijn tegen de ontmoeting met het anders zijn van anderen. Dat Eend wit is... Blijkbaar denkt Kikker in termen van vergelijking en uitsluiting. Als groen mooi is, dan volgt daar vanzelfsprekend uit dat wit niet mooi is. Eigenwaarde, zelfgevoel en trots impliceren bijgevolg de minderwaardigheid van anderen. Binnen deze manier van denken kan Eend echter ook wel iets in de weegschaal leggen. Zij zal met haar demonstratievlucht wel even laten zien wat Kikker waard is. Binnen het wereldbeeld van de exclusieve identiteit blijkt kwaliteit een kwestie van kwantiteit, van meer of minder, van beter of slechter, mooier of lelijker. Identiteit is een kwestie van een positie op een verticale schaal. Maslow (1977) spreekt in dit verband van een autoritaire karakterstructuur die gebaseerd is op competitie en meer fundamenteel zijn grond vindt in angst voor afwijzing.

Oude patronen en gekunstelde identiteit

Hoe reageert Kikker op de krenking dat Eend wel kan vliegen en hij niet? Wat is de betekenis van deze indringende ervaring voor hem? Wel, Kikker is kikker en kikkers zijn springerig! Wat Kikker derhalve doet is zichzelf opblazen om vervolgens een rare sprong te maken. Hij geeft zich niet zomaar gewonnen! Kikker blijft denken in vergelijking. Hij zal laten zien dat hij niet onderdoet voor Eend. Als je het van de ander niet kan winnen, dan kan je hem altijd nog na gaan doen. Als de ander kwaliteiten heeft die jij mist, en het leven is een competitie, dan kan je je die kwaliteiten altijd nog proberen na te bootsen. Kikker gaat zich vleugels aanmeten. Zeildoek, touw, spanten, het nodige technische vernuft, en ziedaar, Kikker blijkt te beschikken over vleugels. Die heb je immers nodig als je wilt aantonen dat je kunt vliegen! Deze kunstmatig verworven identiteit echter, blijkt een gekunstelde identiteit te zijn, niet bestand tegen de realiteit van het leven. De pose op het plaatje, hierboven afgedrukt met Kikker op de sokkel, blijkt weinig dragende grond onder zich te hebben. Slechts even lukt het Kikker om, springend van een heuvel, als een vlieger te zweven boven

het landschap. Dan echter, knappen de touwen en scheuren zijn vleugels. Kikker stort naar beneden. Het water van de rivier, zijn oorspronkelijke habitat, vangt hem op. Gelukkig maar.

Vanuit de sociale psychologie wordt er door Carney, Cuddy en Yap (2015) waarderend geschreven over de effecten van ‘power posing’: het aannemen van een expansieve lichaams-houding omdat het bijdraagt aan zelfvertrouwen in gevoel en gedrag, waarmee je niet alleen de ander, maar ook jezelf overtuigt. De kritische publicatie van Verhaeghe (2012) echter legt een verband tussen onze competitieve en extrinsiek gemotiveerde prestatiecultuur en identiteitsstoornissen in het narcistische én depressieve spectrum. Bij Kikker blijkt zijn non-verbale powerplay geen basis te hebben in de realiteit.

Identiteit in verwarring

Wat te doen als de oude patronen definitief niet werken? Wat te doen als de zich aangemeten pose niet past en het opgeblazen zelfgevoel niet houdbaar is? Wel dan ontstaat er verwarring, identiteitsverwarring. Het antwoord daarop is een combinatie van enerzijds doorsijpelende onzekerheid, en anderzijds een nog krampachtiger vasthouden aan de oude patronen. Nu Kikker ontdekt heeft dat hij definitief niet kan vliegen, gaat hij zich nog eens te meer vergelijken met wat de anderen allemaal kunnen. Rat blijkt te kunnen timmeren. Varkentje is roze en bakt taarten, - de lekkerste van de wereld. Haas kan lezen... Als een razende gaat Kikker bewijzen dat hij heus ook wel taarten kan bakken... en echt wel kan lezen. Gewoon van alles in een kom, roeren en op het vuur... met als enige resultaat rook en stank! En lezen dan? Waar Haas jaren over gedaan heeft om het leren, denkt Kikker als het ware met één grote sprong, in een enkel ogenblik wel even onder de knie te krijgen. Snelle bindingen leiden tot snelle teleurstellingen: kort-cyclische, elkaar rap opvolgende pogingen van streven naar bevestigingen en het ervaren van teleurstelling en falen. Identiteitsverwarring heet dat in de psychologie: jezelf kortstondig overgeven aan iets zonder echt te weten wie je bent (Marcia, 1993). Frustratie levert het op en vertwijfeling vooral. Boosheid op de wereld en boosheid op jezelf (Schwartz et.al., 2015).

Een negatieve identiteit

Als alles afbreekt onder je handen, als niets blijkt te passen en te bekliven, als iedereen het beter kan dan jij.... Wat blijft er dan nog over? Neerslachtigheid is slechts wat er resteert. “Ik ben een kikker van niks... Een doodgewone groene kikker.”

Gelukkig gaat Kikker niet zover dat hij zijn teleurstelling over zichzelf in de vorm van minachting op anderen gaat projecteren. Dat gebeurt vaak genoeg. Hij negatieve oordeel over zichzelf wordt gemakkelijk een veroordeling van anderen. Als je je identiteit vestigt op vergelijking, moet je onvermijdelijk wel tot de conclusie komen dat er velen in de wereld zijn die van alles beter kunnen en mooier, slimmer of gelukkiger zijn dan jij. De identiteit van Kikker bestaat op dat moment uit een verhaal dat hij niet is en niet kan waarmaken, een negatieve identiteit (Erikson, 1963). De verleiding is dan groot om je sombere gevoel over jezelf, dat gebrekkige gevoel van eigenwaarde en geschonden zelfvertrouwen, te verdraaien tot een kritische, negatieve identiteit. Ik ben tenminste niet zoals die... of zo gek als die... ik doe gelukkig niet zo stom als hij of zij... (Sandler, 2003)

Toelaten van de twijfel: door de diepte

Bij Kikker blijkt zijn negatieve oordeel over zichzelf over te gaan in oprecht verdriet. Zijn verwijfeld pogen om zichzelf te bewijzen, wordt een eerlijke twijfel aan zichzelf. Er ontstaat een moment dat de vragen, vragen kunnen blijven en niet meer hals over kop van een antwoord hoeven te worden voorzien (Vgl. Luken en De Folter, 2015). Dat is een moment van ommekeer.

Identiteitsontwikkeling gaat altijd via de weg van de beproeving, de plek der moeite (Wierdsma en Swieringa, 2011). De inzichten van Kikker over zichzelf, zijn tevredenheid en voldaanheid moeten op hun stevigheid getoetst en getest worden. Alleen daardoor kunnen ze worden verdiept. Er zijn mensen met veel talenten, die in hun leven voortdurend bevestigd worden. Aan hun boom wordt niet geschud. Voor de zelfaanvaarding op een meer fundamenteel niveau is dat niet goed en dus niet wenselijk: het leidt niet zelden tot eigendunk, zelfvoldaanheid en eigenwijsheid, en vervolgens tot fouten en verval. Kikker wordt binnen het verhaal geschud doordat hij ervaart dat hij niet kan vliegen, geen taarten kan bakken en niet kan lezen. Hij ervaart zijn grenzen en juist deze grenservaringen vormen de aanleiding tot zelfbezinning en ommekeer. Kunneman (2005) spreekt in verband met vermogen de eigen beperktheid onder ogen te zien en toe te laten over de ontwikkeling van diepe autonomie in tegenstelling tot 'dikke autonomie' die alles onder controle wil hebben.

Eerlijke kritiek

Als Kikker uit het water strompelt na zijn mislukte vlucht, op het moment dat hij niet alleen de pijn voelt van zijn onfortuinlijke landing, maar ook de pijn van zijn schaamte en onvermogen, dan neemt Rat geen blad voor zijn mond: "Kikkers kunnen niet vliegen. Dat weet je toch wel!" Hij doet met deze eenvoudige woorden twee dingen. Hij spreekt de feiten, dat in de eerste plaats, want kikkers kunnen inderdaad niet vliegen. Maar daarnaast doet hij ook nog iets anders. Rat raakt het innerlijk weten van Kikker aan. Hou jezelf niet voor de gek, Kikker! Doe je niet groter of beter voor dan je bent. Wees eerlijk naar jezelf.

Identiteitsontwikkeling gaat via de weg van eerlijke kritiek, zoals ook echte vriendschap gaat langs de route van de oprechte waarheid naar elkaar. Voortdurende bevestiging en onophoudelijk applaus kan niet gemeend zijn en is niet goed voor de ziel. Dat geldt voor Kikker en voor ieder ander menskind. De eerlijke kritiek is een onderdeel van de weg door de diepte, en als we die elkaar onthouden, dan ontnemen we elkaar een groot goed, namelijk de stimulans tot een verdiepte identiteit, tot een hechter gefundeerd zelfgevoel.

Eerlijkheid naar jezelf

De eerlijkheid van anderen is een belangrijke basis voor eerlijkheid naar jezelf. Na zijn overmoedige en noodlottige vlucht en na zijn verwarde zoektocht en vluchtige pogingen komt Kikker tot zichzelf en wordt hij verdrietig. Deze erkenning en dit schuldbesef – misschien kunnen we het zo noemen – is iets om dankbaar voor te zijn. Wie het uit de weg gaat, loopt het risico rancuneus en verongelijkt te worden. Als je voor jezelf de beperking niet erkent of de schuld niet op je neemt, dan ga je de ander en de wereld de schuld geven (Sandler, 2003). En wie of wat is dan

nog in staat om daar doorheen te breken? Welke crisis moet er zich dan voordoen om tot jezelf te komen en verdrietig te worden?

Eerlijkheid naar jezelf maakt je ook bereid om eerlijk te zijn naar anderen. Wie voor zichzelf toe kan geven dat hij “maar een gewone domme kikker is,” die hoeft dat ook niet te verbergen voor zijn vrienden. Kikker gaat naar haas, voor de tweede keer. Nu niet meer om even snel te leren lezen, maar om te bekennen dat het hem niet gelukt is en het taarten bakken ook al niet en het vliegen al helemaal niet. Hij houdt zich niet langer groot. Hij huilt.

Liefde

Identiteit ontwikkelt zich in de spanning tussen autonomie en verbinding. Kikker had tot nu toe al zijn kaarten gezet op de autonomie. Dat alleen is een wankelende basis, zo laat Verhaeghe (2012) zien. Wie echter ook zijn zwakte laat zien, kan liefde ontvangen (Brown, 2013). Kikker heeft vrienden, gelukkig. Vrienden die eerlijk zijn tegenover hem. Vrienden die van hem houden. Dat is de basis. Natuurlijk is het fijn dat kikker kan zwemmen en springen, maar de vriendschap is er om iets wat fundamenteeler is dan dat. Kikker is Kikker, zoals Haas Haas is, dat is het on-definieerbare waar het om gaat. Alle eigenschappen, kwaliteiten en prestaties, ze zijn een rijk-dom, maar ze vormen niet het fundament. Die ligt in het zijn, in het feit dat je bestaat. In het feit dat je Kikker bent en niets anders dan dat. Dat is wat Haas tegen hem zegt, met zijn korte woorden: Jij bent Kikker immers. En we houden allemaal veel van je...

Zoals de eerlijke kritiek van anderen de basis vormt voor eerlijke kritiek naar jezelf, zo vormt de liefde van de anderen de basis voor eerlijke liefde naar jezelf. “Diep in gedachten liep Kikker naar de waterkant,” de plaats waar hij woont, de plek waar hij thuis is.

Zelfaanvaarding

Kikker kijkt naar zijn spiegelbeeld. Hij reflecteert. “Dat ben ik, dacht hij. Een groene kikker met een gestreepte zwembroek.” En op dat moment ontstaat er een gevoel van vrede en blijdschap. Waarom? Niet om een aanwijsbare reden of een vanwege een verklarende oorzaak. Het is een vrede met het bestaan, een harmonie met jezelf en de wereld. Dat is een diep, diep gevoel, dat zich opdringt en over je komt als een geschenk. Aanvaarding komt voort uit ontvankelijkheid. Wie bereid is tot ontvangen, kan aanvaarden en andersom. Zelfaanvaarding is jezelf ontvangen zoals je bent, als een geschenk, als een onverwacht cadeau (Visser, 2009; vgl. Robinson, 2015). Wie dat meemaakt is voorbij de vergelijkende identiteit; wie dat ervaart hoeft zich niet meer te bewijzen in een competitie. “Ineens voelde hij zich heel gelukkig en blij.”

Bestaansbevestiging

Wat er dan gebeurt, is wonderlijk. “Van plezier maakte hij een enorme sprong, zoals alleen een kikker dat kan. Het was net of hij vloog.” Wie de dingen doet vanuit plezier, om de dingen zelf, niet om er iets mee te bereiken of iets mee te bewijzen, die krijgt zijn bevestiging van het bestaan zelf. Dan gaan de dingen spreken, en blijkt de hele werkelijkheid het karakter te krijgen van vriendschap en harmonie. De bevestiging van mijn bestaan ligt in de bevestiging van hét bestaan, en andersom. Visser (2015) spreekt over vrijheid als het beamen van je identiteit en verwijst daarbij

naar Heidegger die spreekt over vrijheid als het ‘kunnen laten gebeuren’ binnen de speelruimte van het bestaan.

Reflectie: van eerste naar tweede verhaal

Volgens Leary en Tangney (2012) is reflectie het kernproces van identiteitsontwikkeling. Hoe ziet dat reflectieproces eruit? De ontwikkeling van Kikker gedurende het verhaal laat zich goed begrijpen als een overgang, een transformatie van een eerste verhaal waarin de defensiemechanismen van bewijzen, vechten en ontkennen dominant zijn naar een tweede verhaal waarin acceptatie, erkenning en zinverving de overhand hebben (Lengelle, Meijers en Post, 2014). Om van het eerste naar het tweede verhaal te komen, blijkt op die weg een gedurige wisselwerking nodig te zijn tussen enerzijds de dialoog met zichzelf en anderzijds de dialoog met anderen. Binnen de dialoog met zichzelf is ook een heen en weer beweging tussen de actieve modus van ondernemen, uitproberen en ervaren enerzijds en de receptieve modus van stilstaan, bevragen en ontvangen anderzijds. Als we de weg van Kikker enigszins systematiseren dan kunnen we het volgende patroon ontdekken.

1. De grenservaring van de confrontatie met de eigen beperktheid
2. De ontkenning van en de strijd tegen de eigen beperktheid door het (verward) zoeken naar bevestiging van het eerste verhaal
3. Het voelen en erkennen van de eigen beperktheid en het toelaten van de onhoudbaarheid van het eerste verhaal
4. Het opzoeken van anderen en delen van het gevoel van tekort schieten
5. Het ontvangen van erkenning en bevestiging op zijns-niveau door belangrijke anderen
6. Het inkeren tot zichzelf en stilstaan bij de kern die ertoe doet
7. Het erkennen en toelaten van de zelfaanvaarding (het tweede verhaal)
8. Het spontaan handelen vanuit het tweede verhaal en het ervaren van de bestaansbevestiging daarin.

Vraag naar methodiek

Het verhaal van *Kikker is Kikker* laat zich lezen als een verhaal van reflectie en identiteitsontwikkeling. Het is een prentenboek met een strekking. De tweede vraag die ik aan het begin van dit hoofdstuk aankondigde betreft *de werking* van het verhaal bij degene die er naar luisteren. Wat kunnen we zeggen over de methodische inzet ervan in begeleidingskundige contexten? Wat gebeurt er met de luisteraars als zij het voorgelezen krijgen? Deze vraag zal ik beantwoorden door illustratief empirisch materiaal te presenteren dat voorkomt uit een recente voorleeservaring. Ik zal deze ervaringsgegevens duiden met het conceptuele kader dat ik heb ontwikkeld omtrent de werking van speelse werkvormen in verband met mijn promotieonderzoek.

Werkingsmechanismen van spel

In het kader van mijn dissertatiestudie (De Ronde, 2015) heb ik negen coaches die zich gespecialiseerd hadden in een specifieke spelvorm bereid gevonden om hun methodiek uit te voeren op een vaste onderzoeksgroep, die na het deelnemen aan c.q. het ondergaan van het betreffende spel vervolgens systematisch reflecteerde op wat er nu tijdens het spelen gebeurde. Zowel de uitvoering van het spel als de reflectie zijn opgenomen op beelddrager en vervolgens geanalyseerd. Op basis daarvan heb ik een aantal werkingsmechanismen van spel in begeleidingssituaties kunnen blootleggen. Samengevat komen die op het volgende neer:

1. Binnen het spel wordt een sfeer opgebouwd, waarin de ervaring zich intensiveert en verwachting ontstaat als een gevoel van avontuur, een reis naar het onbekende.
2. Er wordt een hier-en-nu-ervaring opgeroepen waarin de hele persoon meedoet en zich overgeeft aan de ervaringsstroom. De speler vult als het ware het spel met eigen ervaringen.
3. De werkvorm wordt vormgegeven in spel-delen (personages, bedrijven, spelrondes, episodes, enz.) die gaan fungeren als polariteiten, waardoor er bij de speler een heen-en-weer-beweging tussen verschillende posities ontstaat.
4. De dynamiek in het spel tussen de polariteiten roept een beweging in de speler zelf op, waardoor hij verschillende posities voor zichzelf ervaart en verkent.
5. Vanuit deze geïntensiveerde ervaring van verschillende posities komt nieuw en integratief inzicht op als een emergent proces. Dit wordt beleefd als een verrassing en geschenk.
6. Zowel de ervaring van het spel als het inzicht dat daarin ontstaat, werken vaak nog lang door als waardevolle herinnering die, in confrontatie met nieuwe gebeurtenissen, nog weer tot verdere verdieping van de inzichten leidt.

Een recente voorleeservaring

De bovenstaande werkingsmechanismen bieden een aanknopingspunt om te begrijpen wat er gebeurt bij het voorlezen van een verhaal als *Kikker is Kikker*. Om dit te illustreren en te concretiseren maak ik gebruik van een recente voorleeservaring.

De context is de volgende. Een werkgroep van twaalf volwassen studenten wordt door mij in een traject van 14 dagdelen opgeleid tot geregistreerd supervisor (LVSC, 2015), opdat zij op hun beurt hulpverleners en andere mensgerichte beroepsbeoefenaars in opleiding kunnen begeleiden in het eigen maken van hun professionele rol en het verwerven van een professionele identiteit (Ruijters, 2015). Het is een intensieve opleiding, waarin studenten niet alleen leren op het niveau van kennis, vaardigheden en beroepshouding, maar ook een ontwikkelingsproces doormaken op persoonlijk niveau. Na elke lesdag schrijven de studenten een zogenaamd ervaringsleerverslag, waarin ze het geleerde uit literatuur, les en praktijk bij elkaar brengen. Deze verslagen stellen mij als docent in staat het leertraject van de studenten te volgen en geven mij een persoonlijke inkijk in hoe zij de opleiding voor zichzelf verwerken.

In de zevende bijeenkomst gaat het over ‘leren als integreren; een verdiepte kennismaking met de cirkel van het ervaringsleren’. Ik besluit om in die bijeenkomst ook *Kikker is Kikker* voor te lezen; enerzijds bedoeld als verluchting van de les, anderzijds – paradoxaal genoeg – eveneens bedoeld als verdieping en intensivering van het leerproces door de student via het verhaal aan te

spreeken op een ander niveau dan dat van kennis en vaardigheid en ook op een meer emotionele laag te raken. Ik zal deze voorleeservaring beschrijven aan de hand van bovenstaande werkingsmechanismen, waarbij ik ook het reflectiemateriaal uit de ervaringsleerverslagen als input gebruik.

Mechanisme 1: een sfeer waarin de ervaring intensiveert

Gedurende de les hebben we inmiddels bijna twee uur intensief gewerkt. Ik kondig aan dat ik, voordat we gaan pauzeren, nog graag een verhaal wil voorlezen. Ondertussen houd ik het prentenboek in de lucht. De studenten gaan even verzitten. Ik zet mij stoel in het midden van de kring en ga daarop zitten. Het boek op schoot, geopend naar de studenten toe. Het geroezemoes in het lokaal verstomt. Ik kijk de kring rond. De stilte is voelbaar. Dan open ik mijn mond... 'Kikker is Kikker van Max Veldhuis....' Weer kijk ik de kring rond. Dan sla ik de bladzijde om... 'Ik bof toch maar....' De groep volwassenen luistert ademloos, kijkend naar de prenten, mijn woorden volgend. Gedurende de les tot nu toe is de groep actief betrokken geweest. Iedereen deed mee. Nu het voorleesboek opengaat lijkt er iets in de sfeer te verspringen. De groep als geheel wordt stil. Het actieve, cognitieve maakt plaats voor het receptieve, het ontvankelijke. Ieder gaat op in het verhaal.

Het voorlezen van een boek, zeker een prentenboek, kunnen we beschouwen als een ritueel: een handeling die niet alleen concentratie vraagt, maar zelf ook geconcentreerde aandacht oproept. Het voorlezen schept een wereld waar de ander (lezer en luisteraar) geleidelijk in wordt mee-gevoerd. De actieve handeling van het ervoor gaan zitten en de receptieve ervaring meegenomen te worden door de verwachting en het verhaal grijpen wederkerig in elkaar (Vgl. Muijen, 2001). Als spelleider lever ik daaraan een actieve bijdrage door de geritualiseerde manier waarop ik het verhaal aankondig en de sfeer die ik daarmee creëer. In hun ervaringsleerverslagen lees ik later opmerkingen als:

- Het verhaal van Kikker was een mooi moment.
- Ik vond het fijn dat de docent weer een 'literair' werkje had meegenomen.
- Het is inspirerend om creatieve vormen in te zetten om dingen bespreekbaar te maken.
- Het boekje van Kikker is Kikker was prachtig.

Mechanisme 2: in het hier-en-nu schept het verhaal een ervaringswerkelijkheid

Direct met het voorlezen is het verhaal er. Kikker spreekt in de directe rede, eerste persoon, tegenwoordige tijd. Binnen de verbeeldingswereld van het verhaal is het alsof de gebeurtenissen zich nu afspelen. We zijn er als het ware bij. Plechtig gezegd: het verhaal evoceert een geleefde ervaring bij de luisteraars (Vgl. Breuer, 2008). Ze worden meegenomen door het tafereel dat zich ontplooit; de luisteraars laten zich meenemen door de ervaringsstroom die zich daarin ontwikkelt. Die stroom van de ervaring wordt opgeroepen en gecreëerd door het verhaal, maar raakt tegelijk ook aan eigen, persoonlijke ervaringen. Het verhaal speelt met de luisteraar (Gadamer, 1986). In de reflecties achteraf blijken de studenten hun eigen naam voor die van Kikker in te vullen:

- Kikker = Kikker: Bram = Bram. Je heet nog steeds Kikker of Bram, maar je bent gevuld met iets nieuws.
- Kikker is kikker, Jeannette is Jeannette. Het verhaal van Kikker was een metafoor voor mij. Kikker is geworden wie hij was. Hij is gebleven wie hij was en toch is er iets wezenlijks veranderd door zijn ervaringen.

Het is kenmerkend voor het werken met dergelijke vormen dat er niet over een ervaring wordt gesproken, maar dat er ervaringen worden gecreëerd en geleefd in het hier en nu. Het voorgelezen verhaal wordt in het moment een geleefd verhaal (Stern, 2004).

Mechanisme 3: Het verhaal creëert een beweging tussen kleinere deelverhalen

Zoals het vrijwel altijd het geval is bij spel, dat bestaat uit verschillende rondes, bedrijven, rollen, episoden, zo is ook dit verhaal opgebouwd uit kleinere narratieve eenheden. Eigenlijk is elke prent met zijn korte tekst een verhaal(tje) op zich, met zijn eigen spanningsboog van verwachting, ontwikkeling en ontknoping. De kracht van het voorgelezen verhaal zit in de beweging die plaatsvindt van het ene ‘deelverhaal’ naar het andere. Telkens is er weer een nieuwe episode, met daarin nieuwe gebeurtenissen die hun eigen afloop hebben. Deze ‘deelverhalen’ staan ten opzichte van elkaar in een onderlinge polariteit. Er is tevredenheid en teleurstelling, er is de sprong en de val, de hoogmoed en het verdriet, de eigenwaan en de vriendschap. Daar al die ervaringen in het hier en nu van het voorlezen worden geëvoceerd, maakt de luisteraar die op een bepaalde manier zelf ook door. De heen-en-weer-beweging tussen posities (met elk hun eigen emotionaliteit) is kenmerkend voor spel (Gadamer, 1977,²⁰¹⁰; Buytendijk, 1932)

Mechanisme 4: Door de beweging tussen de polariteiten in het verhaal, ontstaat er beweging tussen polaire posities in het zelf van de luisteraars.

De beweging van het verhaal wordt een beweging van de luisteraar. De ervaringen van Kikker die in het hier en nu present worden gesteld, actualiseren eigen ervaringen van de luisteraars. Ieder vult het verhaal met zijn eigen belevingen.

De heen-en-weer-beweging die Kikker doormaakt in het prentenboek tijdens het voorlezen, raakt aan heen-en-weer-bewegingen bij degene die er naar luisteren. De eigen tevredenheid met zichzelf, de eigen teleurstelling over faalervaringen, de kwetsbaarheid in de liefdevolle vriendschap wordt samen met het verhaal geactualiseerd. Dat is de kracht van dit prentenboek. De zoektocht van Kikker naar zichzelf raakt aan de zoektocht van de luisteraars naar zichzelf. De studenten schrijven in hun verslagen onder meer het volgende:

- Mijn leren is in de achterliggende weken een voortdurende confrontatie en afwisseling van het nieuwe en oude. Het nieuwe integreren, het oude accepteren en het nieuwe omarmen als een continue proces.
- Het boek ‘kikker is kikker’ bracht mij op het thema erkenning geven. Ik ben me ervan bewust dat ik dat nog niet doe. Mijn valkuil is dat ik (te) snel zeg dat ik het begrijp, zodat de ander niet meer tot reflecteren komt.
- Ik ben ook nogal geneigd veel om mij heen te kijken hoe anderen iets doen en te vergelijken. De bewuste onbekwaamheid die zich laat voelen. Maar dingen doen omdat anderen ze doen, levert niet veel op, omdat het niet bij mij past. Ik heb al veel impliciete kennis en doe al veel dingen waar ik tevreden over ben in mijn begeleidingspraktijk. De nieuwe ervaringen en kennis die ik kan inpassen in het eerder geleerde zullen van toegevoegde waarde zijn. Ik merk dat ik nu al nieuwe kennis integreer en vaardigheden ga uitproberen.

In de aanraking met het verhaal wordt de ervaring van het eigen zoeken opnieuw geactualiseerd, inclusief de heen en weer gaande beweging van trots en teleurstelling, van eigenwijsheid en overgave, van verdriet en dankbaarheid. Zo schrijft één student:

- Worden wie je bent en mogen zijn zoals je bent, zijn voor mij van grote betekenis. Het is als een verandering in de emotionele waarneming. De reis die ik afgelopen jaar gemaakt heb door Azië is voor mij zo'n transformatie geweest. Ik merk dat ik nu door deze opleiding daar opnieuw in zo'n proces zit. Ik word heen en weer geslingerd in verschillende emoties. Ik merk door de wijze waarop ik naar situaties kijk, het zoeken naar de dialoog en het nagaan wie ik ben en wat mijn heilige huisjes zijn, dat dat allemaal voor veel beweging zorgt.

Mechanisme 5: De heen en weer gaande beweging van het zoeken komt tot rust met de emergentie van inzicht dat zich aandient als een geschenk

Binnen dit prentenboek is de wijsheid van het inzicht vanaf het begin gegeven. De titel is de samenvatting ervan: Kikker is Kikker! Toch is het de activiteit van het voorlezen en van het luisteren die de studenten in hun ervaringsleerverslagen het volgende doet zeggen:

- Wat ik meeneem van het Kikker verhaal is het besef van eigen kracht: het spiegelen aan anderen en aan jezelf, de uniciteit van de ander veel makkelijker zien dan bij jezelf, het willen zijn van de ander door te modelleren, maar dat dit niet zal leiden tot acceptatie van wie je zelf bent. Ook het (te) snel willen leren, en dat dit frustratie geeft die ook niet leidt tot acceptatie. Door te ervaren wat je niet bent, kom je er ook achter wie en wat je wel bent.
- Kikker = Kikker: Bram = Bram. Je heet nog steeds Kikker of Bram, maar je bent gevuld met iets nieuws. Ik kijk nu anders naar mezelf dan voorheen. Er verspringt iets, het beeld verspringt: een verandering doordat dat je een andere kijk op de wereld ontwikkelt.

De woorden van het verhaal worden overgenomen. De naam van Kikker wordt ingevuld met de eigen naam. De ervaringen van Kikker wordt getransponeerd naar eigen ervaringen. De studenten durven in de lijn van het inzicht van Kikker ook eigen inzicht te benoemen en toe te eigenen. Na het geworstel volgt een zekere rust.

Mechanisme 6: Het verhaal en het inzicht werken nog lang door en leiden in confrontatie met nieuwe gebeurtenissen nog weer tot nieuwe inzichten.

Aan het begin van dit artikel beschreef ik dat het voorlezen van het Kikker-verhaal werkte als een ankerpunt in het begeleidingstraject. De cliënt keerde er telkens weer naar terug. Het voorlezen van het verhaal voor de studentengroep laat nog iets anders zien. Meerdere studenten nemen in hun ervaringsleerverslag een gedicht op dat hen vroeger ooit heeft geraakt en dat nu door de lesdag op de één of andere manier weer actueel is geworden.

- Zelf had ik in de les twijfel bij het woord "accepteren". Het erkennen in plaats van ontkennen kan ik wel plaatsen. Dat een pijnlijke geschiedenis stukje bij beetje (of ineens) losser wordt, dat het bespreekbaar wordt en toegelaten kan worden en onder ogen gezien. Dat hetgeen er is, erkenning verdient, ja zeker. Ook dat je pas iets kunt loslaten, als je het hebt aanvaard, natuurlijk. De twee kanten: integreren en weer differentiëren, steeds verder, belang van beweging, van doorgaande beweging heen en terug en verder. Judith Herzberg zegt het zo in haar gedicht ZAND. Haar bundel ZEEPOST was eens mijn bijbel. Leuk om weer eens van stal te halen.

"ZAND er over. En in het zand
planten wij dan weer helm.
En later, misschien, andere
planten, die bloeien, misschien.
(...)

Een andere student schrijft:

- Ik vind opeens dit mooie gedicht in mijn “Pareltjes”-document. Het past prachtig bij het thema van deze les: je ervaring zo toelaten, dat er daarna iets verspringt in hoe je jezelf ervaart.

De naakte mens. Zonder maskers

Zo kan ik niet veel verdragen.

(...)

Dieper zien, direct ervaren.

In het ritme van de adem. Met zachte aandacht.

Geen macht meer uitoefenen. In liefde en pijn.

Je bent aanvaard zoals je bent!

Kees Voorhoeve

Het principe van het ankeren houdt in dat er voor de gedurig veranderende ervaringsstroom vaste punten gecreëerd worden, waar de persoon in het zoeken van zijn weg als oriëntatiepunt naar terug kan keren. Eenmalige ervaringen die als paradigma fungeren om andere ervaringen te duiden. Uit de voorbeelden die studenten geven, blijkt dat de belevenis van het voorgelezen worden uit het prentenboek ook oudere ankerpunten actualiseert. Eerdere inzichten rond zelfaanvaarding worden geactiveerd door dit verhaal en krijgen opnieuw betekenis.

Beweging en sprong: een afsluitende reflectie

Aan het begin van dit artikel stelde ik de vraag wat ik methodisch gezien eigenlijk doe, als ik het prentenboek van Kikker voorlees.

Het eerste antwoord – na een inhoudelijke interpretatie van het boek – luidt dat ik daarmee een verhaal over identiteitsontwikkeling aan de orde stel en over de processen die zich daarin kunnen voordoen. Die ontwikkeling laat zich grofmazig schetsen als een beweging van een gesloten, competitief, angstig zelfgevoel naar een vrije en (zelf)aanvaardende identiteit. De weg daarnaar toe blijkt er één te zijn van afwisseling tussen reflectie en ontmoeting, tussen interne en externe dialoog. Het blijkt ook een heen en weer beweging te zijn tussen actief ondernemen en receptief ervaren en ontvangen.

Het tweede antwoord op mijn vraag wat ik doe met het voorlezen van het boek gaat over de beweging die ik in gang zet bij de luisteraars. De combinatie van interne en externe dialoog die aanwezig is in het verhaal herhaalt zich als het ware tussen het verhaal en de luisteraar: de dialoog met het verhaal roept bij degenen die het verhaal horen een dialoog met zichzelf op. De beweging die Kikker doormaakt, raakt aan een beweging die de luisteraar bij zichzelf herkent, waardoor die een nieuwe impuls en richting krijgt en waardoor er rond die beweging ook nieuwe (zelf)inzichten kunnen ontstaan.

Dit brengt mij bij de afsluitende vraag hoe we ons de verhouding tussen de heen en weer gaande beweging tussen de externe en interne dialoog enerzijds en het ontstaan van betekenisvolle

inzichten anderzijds moeten begrijpen. De luisteraars spreken in hun ervaringsleerverslagen over ‘het verspringen’ van het beeld, een verandering in de emotionele waarneming. Wat is de relatie tussen reflectie als activiteit en inzicht of veranderd zelfgevoel als resultaat?

Aan het einde van het verhaal staat Kikker weer aan de waterkant. Hij keert tot zichzelf in. En dan, plotseling, voelt hij zich blij en tevreden met zichzelf. Van louter vreugde maakt hij een enorme sprong. Ik ben geneigd om deze sprong op te vatten als een metafoor voor het proces van komen tot inzicht. Uit mijn promotieonderzoek kwam naar voren dat het ‘onvoorspelbare’ één van de definiërende aspecten is van spel en het werken met spelvormen. Wie zich overgeeft aan het spel, geeft zich – binnen de grenzen van het spel – over aan het ongewisse (Vgl. Costikyan, 2013). Wie zich laat meevoeren – ‘in vervoering laat brengen’ (Huizinga, 1938) – door een verhaal laat de controle en beheersing los. Hier stuiten we op een belangrijke paradox in het reflectie-onderzoek. Reflectie is enerzijds een bewuste activiteit, het is het actief aangaan van de externe en interne dialoog. Reflectie is een intentioneel proces van – in termen van het kikkerverhaal – het opzoeken van de waterkant om naar je spiegelbeeld te kijken. Tegelijkertijd bestaat die activiteit anderzijds ook uit een bewuste passiviteit, een actieve ontvankelijkheid, een vorm van loslaten (Zie ook De Ronde, 2010). Juist dan, in die overgave, kan het inzicht ontstaan.

Aan het einde van dit artikel over het gebruik ik daarom de sprong van Kikker om aandacht te vragen voor ‘de sprong’ als filosofische en psychologische categorie. In de existentiële filosofie, onder andere van Kierkegaard (1843,²⁰¹⁵), worden levensbeslissingen beschouwd als een sprong in het onbekende. Ongewisheid is een fundamenteel kenmerk van het leven en van de beslissingen die wij gedurende ons leven maken. Kohnstamm (1929) schrijft in navolging van Jaspers (1925) over beslissingen waarin alle rationele overwegingen bewust zijn toegelaten en meegenomen, maar waarbij het inzicht uiteindelijk wordt ontvangen als een geschenk. In de waarnemingspsychologie is het begrip ‘Gestalt-shift’ (Köhler, 1951) bekend: het beeld verspringt, plotseling zien we in dezelfde tekening het andere plaatje, plotseling lukt het ons om met andere ogen naar dezelfde werkelijkheid te kijken. In de leertheorie wordt er gesproken van ‘transformatief leren’: leerprocessen die onze kijk op de werkelijkheid veranderen, die ons op een andere manier in de wereld doen staan (Mezirow, 1990).

Dat is precies wat er met Kikker gebeurd is. De situatie is hetzelfde, Kikker staat aan de waterkant en kijkt naar zijn spiegelbeeld. De woorden zijn vrijwel hetzelfde, maar toch is het beeld versprongen. Kikker kijkt met nieuwe ogen naar zichzelf (en daardoor onvermijdelijk ook naar de wereld). Mijn onderzoek naar de inzet van spelvormen in begeleidingssituaties, en daar reken ik het lezen van een prentenboek ook onder, laat zien dat het komen tot inzicht over zichzelf en de wereld niet een cumulatief en al zeker niet een argumentatief proces is. Uiteindelijk is het een vorm van receptief ontvangen. De wijze waarop Kikker op de laatste bladzijde komt tot een diepere vorm van zelfaanvaarding heeft niet het karakter van een cognitieve beslissing, veeleer van een beaming. Het verspringen van het plaatje, het komen tot inzicht is niet iets wat wij als begeleiders onder methodische controle van bijvoorbeeld systematische reflectie kunnen brengen. Wel kunnen we condities creëren waaronder die sprong kan ontstaan. Het voorlezen van dit verhaal is zo’n conditie.

Literatuur

- Baumeister, R. (1999). Self-concept, self-esteem and identity. In: V.J. Derlega, B.A. Winstead & W.H. Jones (Eds.), *Personality: Contemporary theory and research*. pp. 339-375. Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Breuer, F. (2008). Playing in the narrative space. In: L. de Caluwé, G.J. Hofstede & V. Peters (eds.), *Why do games work? In search of the active substance*. p. 117-129. Deventer: Kluwer.
- Brown, B. (2013). *De kracht van kwetsbaarheid*. Utrecht: Bruna uitgevers.
- Buytendijk, F.J.J. (1932). *Het spel van mensch en dier als openbaring van levensdriften*. Amsterdam : Kosmos.
- Carney, D.R., Cuddy, A.J.C. & Yap, A.J. (2015). Review and Summary of Research on the Embodied Effects of Expansive (vs. Contractive) Nonverbal Displays. *Psychological Science*, 21, 1363-1368.
- Costikyan, G. (2013). *Uncertainty in games*. Massachusetts: MIT-press.
- Damasio, A. (2010). *Het zelf wordt zich bewust. Hersenen, bewustzijn, ik*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Erikson, E.H. (1963). *Childhood and Society*. New York: Norton.
- Erikson, E.H. (1968). *Identity, youth and crisis*. London: Faber & Faber.
- Gadamer, H.G. (1977,²⁰¹⁰). *Het schone. Kunst als spel, symbool en feest*. Amsterdam: Boom.
- Gadamer, H.G. (1986). *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen: Verlag Mohr.
- Hermans, H.J.M. & Hermans-Konopka, A. (2010), *Dialogical Self Theory. Positioning and Counter-Positioning in a Globalizing Society*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Huizinga, J. (1938), *Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur*. Tjeenk Willink: Haarlem.
- James, W. (1890), *The principles of psychology. (Vol. I)*. New York: Dover Publications.
- Jaspers, K. (1925). *Psychologie der Weltanschauungen*. Berlin: Springer Verlag.
- Leary, M.R. & Tangney, J.P. (2012). *Handbook of Self and Identity. Second Edition*. New York: Guilford Press.
- Kierkegaard, S. (1843,²⁰¹⁵). *Of/Of. Een levensfragment uitgegeven door Victor Eremita*. Amsterdam: Boom.
- Köhler, W. (1951). *Gestalt-psychologie. Een inleiding tot nieuwe opvattingen der huidige zielkunde*. Utrecht: Bijleveld.
- Kohnstamm, Ph. A. (1929). *Persoonlijkheid in wording. Schets ener christelijke opvoedkunde*. Haarlem: Tjeenk Willink.

- Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Lengelle, R., Meijers, F. & Post, M. (2014). Loopbaanschrijven aan de hand van Kalliope. *Tijdschrift voor Begeleidingskunde*, 3 (4), 20-26.
- Luken, T. & Folter, A. de, (2015). De spanning tussen zelfkennis en flexibiliteit. *Loopbaanvisie*, 6 (3), 74-78.
- LVSC, (2015). www.lvsc.eu/over-het-beroepsregister.
- Marcia, E.J. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 551-558.
- Marcia, J.E. (1993). The Ego Identity Status Approach to Ego Identity. In: J.E. Marcia, A.S. Waterman, D.R. Matteson, S.L. Archer & J.L. Orlofsky. *Ego Identity. A Handbook for Psychosocial Research*. pp. 3-21. New York: Springer-Verlag.
- Maslow, A. (1977). *Dominantie. Kerngeschriften over dominantie, eigenwaarde en zelfverwerkelijking*. Rotterdam: Uitgeverij Lemniscaat.
- Mezirow, J. (1990). *Fostering Critical Reflection in Adulthood. A Guide to Transformative and Emancipatory Learning*. Oxford: Jossey-Bass.
- Meijers, F. & Mittendorff, K. (2017). *Zelfreflectie in hoger onderwijs*. Antwerpen: Garant.
- Muijen, H.S.C.A. (2001). *Metafoor tussen magie en methode. Narratief leren in organisaties en therapie*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Nijhoff, M. (1995). *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: Uitgeverij Prometheus / Bert Bakker.
- Robinson, M. (2015). *The Givenness of Things*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Ronde, M.A. de (2010). Aanpakken en loslaten. Over doelgerichtheid en ontvankelijkheid in de zelfsturing. *Psyche & Geloof* 21 (2), 112-121.
- Ronde, M.A. de (2015). *Speelruimte voor ervaring en reflectie. Een praktijkgericht onderzoek naar het gebruik van spel in begeleidingssituaties*. Delft: Uitgeverij Eburon.
- Ruijters, M. (2015). *Je Binnenste Buiten. Over professionele identiteit in organisaties*. Deventer: Vakmedianet.
- Sandler, J. (2003). *Projection, Identification, Projective Identification*. London: Karnac Classics.
- Schwartz, S.J. (2015). Identity in young adulthood: Links with mental health and risky behaviour. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 36 (1), 39-52.
- Silvia, P.J. & Eddington, K.M. (2012). Self en Emotion. In: M.R. Leary & J.P. Tangney (Eds). *Handbook of Self and Identity*. pp. 425-446. New York: Guilford Press.
- Stern, D. (2004). *The present moment in psychotherapy and everyday life*. New York: Norton.
- Vassiliev, J. (2016). *Narrative Psychology. Identity, Transformation and Ethics*. London: Palgrave MacMillan.
- Veldhuis, M. (1996). *Kikker is Kikker*. Amsterdam: Uitgeverij Leopold.
- Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De bezige bij.
- Visser, G. (2009). *Niets cadeau. Een filosofisch essay over de ziel*. Nijmegen: Valkhof pers.
- Visser, G. (2015). *Oorsprong en vrijheid*. Amsterdam: Sijbolet.
- Wierdsma, A. & Swieringa, J. (2011). *Lerend organiseren en veranderen*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.

